

TAQIQ NUTQIY JANRI LINGVISTIK BIRLIK SIFATIDA

Maqsudova Feruza Jo‘ravoy qizi

Andijon davlat universiteti

Lingvistika yo‘nalishi 2-bosqich magistri

***Annotatsiya.** Ushbu maqola bugungi kunda tilshunoslikda dolzarb masalalardan biri bo‘lgan nutqiy janrlar haqida. Unda nutqiy janrlar, ularning turlari, o‘rganilishi haqida ma‘lumot beriladi. Nutqiy janrlarning biri bo‘lgan “taqiq nutqiy janri” ning lingvistik birlik sifatida qanday xususiyatlar kasb etishi, bu janrda paralingvistik vositalarning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikrlar bayon qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** nutq janrlari, badiiy matn, rasmiy matn, taqiq nutqiy janri.*

***Аннотация.** Это статья о речевых жанрах, которые сегодня являются одним из актуальных вопросов лингвистики. В нем дается информация о речевых жанрах, их видах, изучении. Излагаются представления о том, какие особенности приобретает как языковая единица один из речевых жанров - “запретный речевой жанр”, о специфике паралингвистических средств в этом жанре.*

***Ключевые слова:** речевые жанры, художественный текст, официальный текст, запретный речевой жанр.*

***Annotation.** This article is about colloquial genres, which are one of the pressing issues in linguistics today. It provides information about colloquial genres, their types, study. One of the colloquial genres, what features the “Forbidden colloquial genre” acquires as a linguistic unit, in this genre, opinions are expressed about the peculiarities of paralinguistic means.*

***Keywords:** speech genres, artistic text, formal text, taboo colloquial genre.*

Maqsadli munosabatlar bilan birlashtirilgan so‘zlar, matnlar, bir jumla bilan aytganda, nutqiy harakatlar to‘plamini nutq janri sifatida tushunamiz. Bu jarayon insonlarning ijtimoiy hayotda o‘zaro munosabatlarning doimiy holatlarini og‘zaki, yozma, shuningdek, ramziy ravishda ifodalash jarayoni ekanligi ham ma‘lum. Bugungi kunda ushbu atama til sistemasidagi o‘ziga xos, barqaror nutqiy birliklarni tadqiq etuvchi alohida mustaqil ilmiy tilshunoslik sohasi sifatida tilni ijtimoiy munosabatlar oralig‘ida tadqiq qiluvchi tadqiqotchilar uchun o‘rganish obyekti sifatida ahamiyatli hisoblanadi. Nutqiy janrlar nazariyasining rivojlanishida rus tilshunos olimi

M.M.Baxtinning tadqiqotlarini alohida ta'kidlash o'rinli. U faqat adabiyotshunoslikda qo'llanilgan janr tushunchasini tilshunoslikka ham tatbiq qildi hamda nutqiy janr tushunchasini olib kirdi. Shu bilan bir qatorda, o'zining ilmiy qarashlari asosida ushbu yo'nalishdagi fikrlarni boyitdi. Uning ta'kidlashicha, nutq janrlari jamiyat tarixidan til tarixiga "yetakchi kamarlar" bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lum bir lingvistik xarakterdagi matnda qo'llanilgan har qanday nutqiy janr kontekst ta'siri ostida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Jumladan, kontekst rasmiy, badiiy tabiatli bo'lishi mumkin. Ma'lumki, yuqoridagi mazmunli matnlarning har biri o'ziga xos xususiyatlar, alohidaliklar kasb etadi. Masalan, buni "taqiq" nutqiy janri asosidagi ko'rinishlariga e'tibor beraylik. Ta'kidlaganimizdek, har xil turdagi matnlarda (rasmiy, badiiy...) "taqiqlash" nutqiy janrini ifodalashda turli vositalardan foydalaniladi. Shunga muvofiq ravishda uning semantikasida ham turli nozikliklar, ahamiyatli jihatlar yuzaga chiqadi. Jumladan, quyidagi matnlarda ana shu jihatlarni ko'rishimiz mumkin. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi daxlsizlik huquqidan foydalanadilar. Qonunchilik palatasi yoki Senatning roziligisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, qamoqqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazo choralariga tortilishi **mumkin emas.**"

(O'zbekiston Res. Kon, 88-modda)

Yuzim og'riganidan emas, kulgim qistaganidan ko'chaga otildim.

- **To'xta**, yer yutkur! – Onam ketimdan chopadi. – **To'xta**, juvonmarg!

(O'. Hoshimov)

Har qanday nutqiy janrni ifodalashda bo'lganidek, taqiq nutqiy janri ham turli lingvistik va paralingvistik vositalar asosida yuzaga chiqadi. Lingvistik vositalar sifatida taqiqni anglatuvchi fe'llar (taqiqlanadi, mumkin emas, man qilmoq,); har qanday fe'lning buyruq shakli (bunda buyruq orqali taqiq yuzaga chiqadi: qilmang, etmang...); yo'q, mutlaqo so'zlari; inkorni ifodalovchi yordamchilar (na...na, sira, hech, aslo) kabilarni ta'kidlashimiz mumkin.

Taqiq nutqiy janrining paralingvistik vositalar asosida ifodalanishi uning yanada tasirli, ishonarli tarzda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. V.Yartseva tasnifiga ko'ra paralingvistik vositalar ham bir necha guruhlariga ajraladi. U o'z lug'atida paralingvistik vositalarning 3 xil ko'rinishi mavjudligini aytadi:

1. Fonatsion: temp, ovoz balandligi, tovushlarning talaffuzi, suhbatning tezligi, turli xil to'xtalishlar:

2. Kinesika: imo-ishora, mimika, gavda qismini turli xil pozalarda tutish holatlari:

3. Grafik: harflar o'rniga turli shartli belgilardan foydalanish yoki unga qo'shimcha qilish, husnixat va shrift o'lchamidagi o'zgarishlar.¹

Nutq jarayonida taqiqni fonatsion tarzda ifoda etilishi o'ziga xos fonetik hodisa sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunda biror nutq tovushini cho'zib talaffuz qilish, ovoz tempining o'zgarishi (balandlik yoki juda pastlik); jim qolish kabi fonatsion birliklardan foydalaniladi.

So'zlovchi muloqot jarayonida suhbatdoshiga o'z fikrini yanada aniqroq, vaziyat taqozosiga ko'ra ishonarli ravishda yetkazish uchun turli imo-ishoralardan, yuz ifodalaridan hamda tana qismlarining turli harakatdagi ko'rinishlaridan – paralingvistik vositalardan foydalanadi. Tilshunos olim M. Saixonovning quyidagi fikrlari ham kinema kommunikativ jarayonning ajrdalmas qismi ekanligini ko'rsatadi: "Insonlarning ishoralar orqali fikr ifodalashi, yuzlarida, emotsional-mimik o'zgarishlarning ko'rinishi, garchi fiziologik, biologik jarayon bo'lsa-da, u muloqotning, kommunikantlarning o'zaro axborot almashinuvining natijasidir. Shunga ko'ra imo-ishoralar antropologlarning o'rganish obyekti bo'lmasdan, ma'lum jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy holat bilan aloqador bo'lgani sababli, bevosita tilshunoslar tomonidan o'rganilishi kerak. Axborot uzatish lisoniy yoki nolisoniy yo'l bilan amalga oshar ekan, nolisoniy yo'l keng ma'noda noverbal vositalar, ishoralar bo'lib, axborotni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Tabiatning boshqa in'omlari kabi inson tanasi harakatlari va mimikasi muayyan kontekst va holatda ma'lum ma'noni ifodalab keladi. Shunga ko'ra insonning boshqa xulqlari kabi imo va ishoralar ham o'z tizimiga ega bo'ladi. Insonlar tomonidan aloqa-aralashuvda ishlatiladigan ishoralar ham fiziologik, ham ijtimoiy hodisa sanaladi".²

Kommunikant aloqa jarayonida ma'lum bir taqiqni ifodalamoqchi bo'lsa, adresatga "tushunarli" bo'lgan harakatlarni ifodalaydi. Masalan, boshini ikki yonga qimirlatmoq, qo'lini ko'ktak qafasigacha ko'tarib, kaftini ko'rsatmoq, ko'rsatkich barmog'ini labi va burni ustiga qo'ymoq yoki shu barmoqni havoda ikki yonga harakatlantirmoq...kabi kinemalardan foydalanadi.

Til egalarining ma'lum so'zlarni, hodisalarni taqiq etishida ana shu xalq ijtimoiy hayotining turli sohalaridagi kuzatishlari, qabul qilingan ma'lum bir qonun-qoidalari asos bo'lib xizmat qiladi. Taqiqni ifoda etishda harflar, so'zlar, kinemalar bilan bir qatorda turli shartli belgilardan ham foydalaniladi. Bunga turli tashkilot va muassasalarda ishlatiluvchi taqiqni bildiruvchi belgilarni (kres, aylana ustidagi chiziq), yo'l chetidagi taqiqni anglatuvchi belgilarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

¹ Уярцева В. Большой энциклопедический словарь. 2-е издание. -М.: "Большая Российская энциклопеди", 1998.- С.367.

² Saidxonov M. "O'zbek tilida ishoralarning verballashuvi va matniy xususiyatlari", fil.fan.doktori(DSc) diss. Andijon, 2022.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan nazariy ma'lumotlardan kelib chiqqan holda "taqiq" nutqiy janrining rasmiy va badiiy matnlarda qo'llanilishiga, ularning bir qator o'ziga xos jihatlarning ifidalanishiga to'xtalib o'tsak. Badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlari uning obrazlilik, emotsionalligi, muallifning matn mavzusidagi o'rni, hissiyotlari va o'ziga xos qarashlarining aks etishi, ishlatilgan uslubiy qarashlarning boyligi, chuqur tavsilotlari hamda shunga muvofiq ravishda o'quvchilarning tasavvuriga, ichki kechinmalariga ta'siri kabi bir qator omillar orqali namoyon bo'ladi. Rasmiy ko'rinishdagi matnlar esa aniq, izchillik, ixchamlik, tayyor qoliplashgan birliklardan foydalanish, hissiyot va baholarning ishtirok etmasligi kabi jihatlari bilan ajralib turadi.

Demak, shunga muvofiq har bir janr o'z ifodasini to'laqonli topishi uchun o'ziga xos vositalarni va ularni tashkil qilishning maxsus usullarini talab qiladi.

Yigitlar Toshqal'a tomon yo'l olishdi.

- **To'xtang!** – qichqirdi Sarsonboy ota. – Musulmon bolamisizlar, meniki emas dedim-ku! Egasi yo'q bu qo'ylarning. Urushda bedarak ketgan, yigirma yildan beri boqib yuribman... Insof bormi?

(O'. Umarbekov)

Ushbu parchada taqiqni bildiruvchi "To'xtang" fe'li orqali so'zlovchi tinglovchilarga ma'lum harakatni amalga oshirish mumkin emasligi haqidagi hukmni ifodalangan.

- Humoyun mirzoga chopar yuboraylikmi? – deb so'radi Tohir. Bobur ko'zini ochib, xiyol o'ziga kelgandek bo'ldi. Chopar Kobul va Badaxshonga yetib borguncha kamida bir oy vaqt o'tadi. Bu orada biron kori hol bo'lsa na Humoyun, na Mohim begim yetib kelolmasliklari aniq. Bobur g'amingin **bosh chayqab:**

- Foydasi **yo'q**, - dedi.
- Uning ahvoli tobora tang bo'layotganini ko'rgan Tohir:
- Hazratim, bardam bo'ling! – deb iltijo qildi. – Biz siz bilan necha o'limlardan qolganmiz! Dardga bo'y bermang, yengasiz!
- Lekin... bunday falokat... birinchi uchrashi!..

(P. Qodirov)

Karim podachi ich-ichidan xuruj qilib kelayotgan quvonchini bazo'r yutib, uy egasiga yuzlandi.

- Shunisini tanladik.
- **Yo'q**. Bunisi o'zimizda qoladi, - dedi Sodiq aka qat'iy **bosh chayqab**.
- Bir qo'y ... qo'zisi bilan.

(N. Norqobilov)

— Qimmatchilik, jamoa xarob, qishloqda deyarli erkak qolmabdi. O'shanda

rahmatlik Mannop ota rais edi. Sen uni ko‘rganmiding?

Abdulla “yo‘q” deya boshini qimirlatdi.

Ajoyib odam edi. Yoshligida otdan yiqilib, oyog‘i singan va umrbod cho‘loq bo‘lib qolgan.

(O‘. Umarbekov)

Ushbu badiiy parchalarda yozuvchi personajlarning suhbat jarayonidagi holatini, suhbatdoshga bo‘lgan subyektiv munosabatini lingvistik vosita bilan bir qatorda paralingvistik vositani ham qo‘llash orqali yanada aniqroq, kuztuvchiga tushunarli tarzda ifoda etishga erishgan. Har ikki misolda ko‘rinib turganidek, “yo‘q” lingvistik vositasi orqali ifoda etilgan taqiq ma‘nosi “bosh chayqab” paralingvistik vositasini qo‘llash orqali yanada qat‘iy, ishonarli hamda tasirli ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin.

Quyida keltirilayotgan parchada esa yozuvchi aynan yuqoridagi taqiq ifodalovchi vositalar orqali taqiqning subyektiv hamda ijtimoiy jihatdan ahamiyatli jihatlarini yanada ochiqroq ifoda etgan holda ko‘rsatib bergan.

—Aldoqchi ekansiz? — dedi kulib Abdulla.

- Nega? — Gulchehra qoshlarini chimirdi.

—Juda yaxshi bilar ekansiz-ku?!

—Unchalik emas, — dedi Gulchehra va xo‘rsindi... — Mingbuloqda tansa tushishmaydi.

Mingbuloq shahar emas. **Vaqt ham yo‘q, imkoniyat ham yo‘q.**

—Nega? — hayron bo‘ldi Abdulla. — Axir bugun...

—Bugun boshqa gap. Bugunni biz ko‘pdan beri kutgan edik.

Abdulla Gulchehraning nima demoqchi ekanligiga tushunmadi. U hozir bu haqda o‘ylashni, surishtirishni istamasdi ham. U Gulchehraning chehrasiga mahliyo edi... “**Yo‘q**, — o‘ylardi u, — bunaqa qizni shaharda uchratmaganman. **Yo‘q**. Ochiq, kibor emas. Innaykeyin, juda chiroyli. Ikki yil ichida u butunlay o‘zgarib ketibdi”.

—Boshingiz og‘riyaptimi? — so‘radi nihoyat Abdulla. Gulchehra jilmayishga harakat qildi.

—Yo‘q, Xayol surib ketdim. Kechiring.

—Hechqisi yo‘q. Men hafa qilib qo‘ydimmi, deb qo‘rqdim. Hafa qilmadimmi?

Gulchehra unga jilmayib boqdi-da, **boshini qimirlatib qo‘ydi**. Shu boqishi Abdullaning yana chehrasini ochib yubordi. “Ko‘zlari muncha yaxshi?” — Xayolidan o‘tkazdi u. — **Yo‘q**, bunaqa qiz shaharda **yo‘q**

- Agar... bo‘sh bo‘lsangiz, kechqurun jo‘xorini o‘zingiz olib chiqing, men shu yerda kutib turaman. Xo‘pmi?

Gulchehra indamadi.

—Iltimos qilaman.

—Qaydam?

Gulchehra qo‘lini cho‘zdi. Gulchehra uning issiq kaftiga kaftini bosdi.

Gulchehra «**yaxshi emas**» deganday **boshini qimirlatdi** va sekin qo‘lini tortib bo‘shatdi.

—Kelasiz-a?

Ammo Abdulla qizning javobini eshitmadi. Gulchehra “xayr!” dedi-da, o‘qdek otilib uyiga kirib ketdi.

(O‘.Umarbekov)

Gulchehra unga jilmayib boqdi-da, **boshini qimirlatib qo‘ydi**. Mazkur paralingvistik vosita taqiqni ifoda etish asnosida muloqot etikasiga mos ravishda o‘zbek qizlariga xos uyat, andisha, odob kabi bir qator insoniy jihatlar hamda milliy tarbiya, axloq qoidalarining farzand hayotidagi ahamiyatini ifodalagan.

Berilgan badiiy matndan olingan parchalarda taqiqning morfalogik shakl (to‘xtang, yo‘q) hamda paralingvistik birlik (bosh chayqab) vositasida ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin.” O‘zbek adabiyoti namoyondalari asarlaridagi imo va ishoralarning verbal ifodasi bo‘lmish ishora fe’llari va birikmalar o‘ziga xos mikrosistemani tashkil etib, kontekstual rang-barangligi, ma’noviy xilma-xilligi va shakliy tuzilishidagi qonuniyat bu kabi lingvistik birliklarni keng miqyosda tadqiq etish darkor ekanidan darak beradi. Bu o‘rinda kinemalarning verballashuvi masalasi diqqat markazida bo‘lgan hodisa sifatida baholanadi. Zero, aloqa-aralashuv jarayonini to‘laligicha lisonga ko‘chirishda, kommunikatsiyani tashkil etishda ishtirok etuvchi barcha unsurlarni verballashtirish ahamiyatli sanaladi. SHu o‘rinda, aytish kerakki, ishoralarning verballashuvi mavjud ishora fe’llari orqali yoki mualliflarning ijodiy verballashtirishlari orqali namoyon bo‘ladi”.¹

Nutqimizdagi taqiqlovchi harakatlar tilning eng muhim kommunikativ vositalaridan biri bo‘lib, mazkur birliklar suhbatdoshning o‘z sherigiga nimadir qilishni taqiqlash istagi sifatida ifoda etiladi. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, o‘zbek tilida taqiq, asosan, “qilmang”, “etmang” kabi buyruq shaklidagi fe’llar orqali ifodalanadi.”So‘zlar bilan ishlash” asarining muallifi J.Ostin fikriga ko‘ra, gapni aytishda so‘zlovchi gapirish barobarida ma’lum bir ishlarni (harakatlarni) ham bajaradi.”Nutqiy harakatlar asoschisi” sanalgan olimning ushbu qarashlari bugun tilshunoslikda keng qo‘llanilmoqda.

Ko‘plab tilshunos olimlarning xulosalari shuni ko‘rsatadiki, so‘zlovchilar suhbat orqali amalga oshiradigan harakatlar, umuman, nutqiy harakatlar, asosan, uch guruhga bo‘linadi:

¹ Saidxonov M. “O‘zbek tilida ishoralarning verballashuvi va matniy xususiyatlari”, fil.fan.doktori(DSc) diss. Andijon, 2022

1. Tasdiqlar, bayonotlar, da'volar, gipotezalar, tavsiflar, takliflarni rad qiluvchilar guruhi.
2. Va'dalar, qasamyodlar, tahdidlar, ko'rsatmalardan iborat guruh.
3. So'rovlar, chaqiriqlar, buyruqlar, taklifnomalar, iltimoslarni ifodalovchilar guruhi.

Ushbu tasnifga asoslangan holda taqiqni bildiruvchi harakatlarni buyruqlar, so'rovlar, chaqiriqlarni ifodalovchi harakatlar bilan bir qatorda deb ayta olamiz.

Adabiyotlar:

1. Уярцева В. Большой энциклопедический словарь. 2-е издание .-М.: "Большая Российская энциклопеди", 1998.-С.367.
2. Saidxonov M. "O'zbek tilida ishoralarning verballashuvi va matniy xususiyatlari", fil.fan.doktori(DSc) diss. Andijon, 2022.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent. 2008